

GAZZALİ'DE METAFİZİK BİLGİNİN İMKÂNI AÇISINDAN RÜYA

*Dream in Terms of the Possibility of Metaphysical
Knowledge in al-Ghazali*

*Zübeyir OVACIK**

ÖZET

Tabiatı icabı bilmek isteyen insanın kendisine ve çevresindeki varlıklara ilişkin soruları, bir başka ifadeyle sorgulamaları vardır. Esasında insanın temel soruları da metafiziğe dairdir. İnsanın metafiziğe dair sorularının bir cevabı var mıdır? Bir başka ifadeyle metafizik bilginin imkânından söz edebilir miyiz? Böyle bir imkan söz konusu ise bunun için hangi enstrümanlar kullanılabilir? Rüya metafizik bilgiye ulaşma konusunda bir araç olabilir mi? Bunun gibi pek çok soru düşünce tarihinde birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir. Rüya konusu felsefe tarihinde özellikle de Müslüman filozoflar tarafından bir problem olarak tartışılmıştır. Bu anlamda Müslüman filozofların özgün rüya teorileri ortaya koydukları görülmektedir. Rüyaya ilişkin özgün açıklama modeli ortaya koyanlardan birisi de Gazzali'dir. Farabi ve İbn Sina gibi Müslüman filozofların geliştirdikleri felsefe sistemlerine, özellikle de metafizik anlayışlarına köklü eleştiriler getirmiş olan Müslüman bir entelektüel olarak Gazzali, İslam düşüncesinde farklı bir metafizik anlayış geliştirmiştir. Bu çerçevede Gazzali, rüyayı hem metodik şüphesinin bir aracı olarak; hem de metafizik bilginin imkanına ilişkin bir argüman olarak ortaya koymuştur. Varlığın görünen (alem-i mülk/alem-i şehâdet) ve görünmeyen (alem-i melekût/alem-i gayb) kısımlarından söz eden Gazzali'ye göre rüya ile metafizik hakikatlere ulaşmak mümkündür. Gazzali, böylesine bir imkânı sadece peygamberlerin vahiy almasıyla sınırlandırmamaktadır. Rüyaları doğru (sadık) ve aldatıcı (kazip) rüyalar şeklinde iki kısma ayıran Gazzali'ye göre, peygamberlerin dışındaki insanlar için de doğru rüyalar, bir başka ifadeyle metafizik hakikatleri içeren rüyalar söz konusu olabilmektedir. Böylesi rüyalar için kişinin ahlaki yetkinliğini gerçekleştirmiş olması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazzali, bilgi, metafizik, rüya, ilham

ABSTRACT

Human beings want to gain knowledge by nature, have questions about themselves and their environment, in other words, and have questionings. In fact, the main questions are of metaphysics. Is there an answer to the questions of human beings about metaphysics? In other words, can we speak of the possibility of the metaphysical knowledge? If possible, what instruments can be used? Can dream be a means of attaining metaphysical knowledge? Numerous questions like these have

* Dr. Öğretmen, MEB, zubeyirovacik@gmail.

been raised by a lot of philosophers in the history of philosophy. The dream issue has been discussed in the history of philosophy especially by Muslim scholars as a problem. It is seen that Muslim philosophers put forward novel dream theories in this context. One of them is al-Ghazali. As a Muslim intellectual al-Ghazali, who essentially criticised the philosophic systems and especially metaphysical understandings of al-Farabi and Avicenna (ibn Sina), came up with a different metaphysical understanding in Islamic thought. In this context al-Ghazali put forward dream both as a means of his methodical doubt and as an argument about the possibility of metaphysical knowledge. According to al-Ghazali, who mentioned the visible (World of Premises/World of Visibility) and invisible (World of Reign/World of Unseen) parts of existence, it is possible to attain metaphysic reality through dreams. He doesn't limit this possibility with the revelation of the Prophets. According to al-Ghazali, who divided dreams into two as true dreams and false dreams, for people other than the Prophets true dreams, including metaphysic realities are possible? For these dreams, one must have achieved moral perfection.

Key Words: Gazzali, Knowledge, metaphysics, dream, inspiration

GİRİŞ

Rüya konusu, insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar ilgi çekici olmayı muhafaza etmiş bir meseledir. Rüyanın gelecekte vuku bulacak olaylardan işaretler taşıması gibi kehanet boyutu, tarih boyunca sıradan insanların yanı sıra Firavunlardan Babil kralı Nebukadnetsar'a (Uçar, 1997: 66 vd.) kadar birçok kralın ilgisini çekmiştir. Kutsal metinlerde de rüya konusu yer almaktadır. Nitekim Kur'an'da Hz. İbrahim (Kur'an, Saffat: 102), Hz. Yusuf (Kur'an, Yusuf: 1-5) ve Hz. Muhammed (Kur'an, Fetih: 27) gibi peygamberlerin ve Hz. Yusuf'un zindan arkadaşları gibi peygamber olmayan diğer insanların rüyalarından söz edilir. (Bkz: Aydar, 2005/1: 39)

Din, felsefe, psikoloji gibi birçok sahanın ilgi alanına girmekte olan rüya problemini her disiplin kendi sistematığı içinde ele alırken konuyla ilgili tartışmaların geniş bir literatür oluşturduğu görülmektedir. Günümüzde de rüya hadisesinin bir tecrübe olarak önemini hala korumakta olduğu söylenebilir.

Düşünce tarihinde rüyaların birtakım çıkarsamaların aracı olduğunu görürüz. Bu anlamda rüya hadisesi, ruhun bedenden bağımsız bir töz olduğu inancına dayanak olarak ileri sürülmüştür. Yine rüyalarda ruhun bedenden ayrılıp gezip dolaşması, ruhun ölümden sonra da bedenden çıkıp ötelerde yaşamakta devam ettiği inancına referans teşkil etmiştir. Bu çerçevede, örneğin Platon rüyaları ruhi hayatın varlığının kanıtı olarak görmüştür. (Apaydın, 1997: 267)

İnsanın ortaya koyduğu düşüncenin tutarlı, eleştirel ve sistematik bir yapıda olması şartlarını gerekli kılan felsefi düşüncenin tarihinde de rüya bir

problem olarak tartışılmıştır. Örneğin rüyayı fantasya yetisi ile irtibatlandıran ve rüya konusunda seçkinlerin ve sıradan insanların tutumlarının farklı olduğuna işaret eden Aristoteles, rüya konusuna felsefi sisteminde yer açmıştır (Aristoteles, 2003: 130).

İslam düşüncesinde de rüya problemi, yoğun bir fikri mesainin konusu olmuştur. Hz. Muhammed'in "Benden sonra resul gelmeyecek, mübeşşirat (Tanrısal ilhamlar taşıyan rüya) müstesna", "Müminin, salih kişinin sadık rüyası nübüvvetin kırk altı cüzünden biridir." (Buhari, Tabir: 4,5; Tirmizi, Rüya 2-3; İbn Mace, Tabir 1) gibi hadisler rüya meselesini İslam düşünürleri açısından fikri mesailerinin bir konusu olarak, ele alınması gereken bir problem olarak gündeme çıkartmıştır. Esasında rüya meselesi, İslam düşüncesinin özgün bir boyuta sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Zira özellikle Meşşai ekolü çevresindeki birçok Müslüman filozofun, rüya konusunu sistemlerinin içine tutarlı bir şekilde yerleştirmiş olmaları ve peygamberlik vahiy gibi konuların yanı sıra psikolojiyle ilgili konularda da rüya problemini açıklayıcı bir unsur olarak devreye sokmaları bu durumu kanıtlar niteliktedir (Arkan, 2003/2: 88). Müslüman düşünürlerin ortaya koydukları düşünce sistemlerinde rüya konusu daha çok epistemolojik bir çerçevede yer almaktadır.

İslam düşünce tarihinin önemli entellektüel simalarından biri olan ve Hucetü'l-İslam (İslam'ın delili, kanıtı) lakabıyla da tanınan Gazzali (ö:1111), meşşai felsefeye karşı esaslı sistematik bir eleştiri ortaya koyan kişidir (Kutluer, 2004: 400). Öyle ki, Gazzali'ye göre Farabi, İbn Sina gibi meşşai filozofların metafiziğe dair söyledikleri spekülasyondan öte bir değere haiz değildir. Zira Gazzali'ye göre insan aklını esas alarak metafizik meselelerde kesin bilgiye, sonuca ulaşmak mümkün değildir (Gazzali, 2005: 156-157). Bu anlamda Gazzali, fizikötesi konularda aklın dışında alternatif arayışları, 'anlama' çabalarını ortaya koyan kişi olmuştur ki bu çerçevede onun rüya öğretisini devreye soktuğu görülmektedir (Fahri, 1998: 225). Biz konuyu Gazzali (ö:1111) özelinde ele aldığımızdan problemi bu çerçevede sınırlı tutmaktayız.

Peygamberin rüya yoluyla da vahiy aldığını, dolayısıyla bir vahiy yöntemi olarak rüyayı kabul etmekte olan¹ Gazzali, rüya yoluyla metafizik bilginin imkanını sadece peygamberlerle sınırlı tutmamaktadır. Düşünür, peygamberin dışındakiler için de böylesi bir imkandan söz etmektedir. Bu makale çerçevesinde üzerinde durulan esas nokta da burasıdır.

¹ Gazzali'ye göre peygamberin metafizik bilgiye ulaşmasını, bir başka ifadeyle vahiy almasını başka bir çalışmamızda ele almış bulunmaktayız: Bkz: Zübeyir Ovacık, İbn Sina ve Gazzali'de Vahiy Anlayışı, Konya, 2010, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

1. RÜYA KAVRAMI VE MAHİYETİ

Rüya (İng. Dream; Fr. Réve; Alm. traum) Arapça bir kelime olup, rü'yet (görmek, bakmak) kökünden türemiştir. Türkçe'de rüya kelimesinin yanı sıra düş kelimesi de kullanılmaktadır. Rüya hadisesi, uyku esnasında ortaya çıkan ve birbiriyle ilişkili veya ilişkisiz olarak algılanan veya beliren imgelerin, görüntülerin bütünü için kullanılmaktadır (Gürün, 1971:129; Hançerlioğlu, 1976: 37). Uykuda iken zihinde teşekkül eden, dolayısıyla algılanan sembollerin geçmişte olmuş veya gelecekte olacak şeylerle alakalı olması söz konusu olabileceği gibi tamamıyla hayali şeyler olmaları da söz konusu olabilir (Apaydın, 1997: 263).

İbn Haldun'a (1986: 251) göre rüya "ruhani bir şey olup, uykuda iken insan ruhunun manalar alemine dalması sonunda gaipden kendisine akseden varlıkların şekil ve suretini bir anda görmesinden ibarettir."

Nihayetinde rüya "gerçeğin sınırları dışında, fakat ona benzeyen bir görüntü ve ses alemidir." (Ergenç, 1994: 26). Bilincin ve iradenin denetiminden tamamen bağımsız bir biçimde oluşan ruhsal hayaller (Cevizci, 2005: 561) şeklindeki tanımından da anlaşılacağı üzere rüyada bilinçli bir irade söz konusu değildir. Peki, rüyada irade dışı oluşan tüm imgeler uykuda iken mi algılanır? Bir başka ifadeyle rüya sadece uyku esnasında mı görülür?

Hemen ifade etmeliyiz ki, rüya kelimesinin Arapça'da anlam yelpazesi, uyanırken algılanan düşlemeleri de kapsayacak şekilde batı dillerine göre daha geniştir. (Apaydın, 1997: 263-264) Bu çerçevede uyku ile uyanıklık arasındaki durumu ifade etmek için *yakaza* kavramı da kullanılmaktadır.

Müslüman filozoflarca birtakım sembollerin iç duyulardan olan (el-havassü'l- batine) mütehayyile gücünden ortak duyuya yansımaları şeklinde tanımlanan (Erdoğan: 2003: 63) rüya kavramı, nefsin bir fonksiyonu olarak ele alınmıştır (Çelebi, 2008: 307). Örneğin rüyaların sadece metafizik etkilerden kaynaklanmadığını, bedenin maddi yapısından (tabii sebep) ve bizzat nefsin kendisinden dolayı (iradi sebep) da rüya görülebileceğini, bir başka deyişle mütehayyile gücünün suretler üretebileceğini belirten İbn Sina, mütehayyile yetisi bağlamında rüya konusuna yer vermektedir (Durusoy, 2008: 150-151).

Felasefenin rüya ile ilgili açıklamalarını doğru bulmayıp bu çerçevede de onlara eleştiriler yöneltten (2005a: 173; 2005b: 156-160, 170) Gazzali'ye göre kalp, eşyanın bütün hakikatlerinin kendisinde tecelli etmesine istidatlı bir yapıdadır. Kalb eşyanın asıllarını gösteren bir ayna gibidir. Bir aynadaki görüntünün karşıdaki aynaya yansımaları gibi, ilimlerin hakikatleri de Levh-i mahfuz* –ki buna bazen İmam-ı Mübin, Kitab-ı Mübin de denir- aynasından

* Üzerine yazı yazılan ve silinmeyen korunmuş bir levha, satih anlamındaki Levh-i mahfuz tabiri ile kâinattaki bütün varlık ve olayların bilgisinin tamamının Allah'ın ilminde yer al-

kalp aynasına akseder. Bunun için kalbin tasfiyesi gerekir. Bundan sonra kalbe yansımalar olur ki, bu bazen peygamberlerde olduğu gibi uyanikken olur; bazen de rüyada olur ve bu durumda o kişi gaybden haber alabilir. Gazzali'ye göre, melekut aleminin birtakım esrarı bazen şimşek gibi gelir geçer (1975/III: 41, IV: 902-903; 2004/I: 44).

Rüyanın mahiyetinin, acayip hallerinin tam anlamıyla kuşatılmayacağını vurgulayan Gazzali, rüyanın mahiyetinin tam anlamıyla ortaya konulmasının mümkün olmadığını belirtir. Zira uyku, dolayısıyla rüya ölümün kardeşidir. Bu anlamda ölümün uykuya, dolayısıyla rüyaya göre daha acayip olduğuna işaret eden Gazzali'ye göre metafizik bir hadise olarak ölüm nasıl tam anlamıyla bir sır ise rüyanın mahiyeti de esasında metafizik bir sırdır. Buna rağmen düşünürümüze göre uyku, gayb aleminin perdesini kaldırma hususunda, zayıf bir cihetle de olsa ölüme benzediği için, bu sayede ileride olacakları insanın rüyada bilebilmesi söz konusu olabilmektedir. Gazzali (1975/IV: 904), “ya tamamen perdeyi yırtan ölüme ne dersin?” diyerek ölümün insanı daha yalın bir şekilde metafizik gerçekle buluşturacağını belirtmektedir.

Gazzali'ye (1975/IV: 902) göre rüya melekut aleminin en açık delillerindedir. Fakat insanların çoğu rüyanın böyle bir imkân barındırdığından habersizdirler. Nitekim rüyanın hakikati hakkında konuşmak mükâşefe ilminin inceliklerindedir. Dolayısıyla zahiri ilimlerle (muamele ilmi) rüya hakkında konuşmak mümkün değildir.

2. GAZZALİ'DE METODİK ŞÜPHENİN BİR ENSTRÜMANI OLARAK RÜYA

El-Munkızu min-ad-dalal adlı meşhur otobiyografisinde Gazzali, coşkun hakikat arayışını, kendi ifadesiyle “içinde şüphenin asla yer almadığı bilgi” olan kesin bilgiye ulaşma çabasını ayrıntılı olarak anlatır. “Gençliğimin iptidasından beri hakikatleri kavramağa susamış olmak fitri bir âdetimdir.” diyen (1990: 15) Gazzali, önce ‘bilgi nedir’? Sorusunu sormak gerektiğini belirtir.

Gazzali, kendisindeki bilgilerin beş duyu ile kazanılan bilgilerden (mahsusat) ve delil aramağa muhtaç olmayan apaçık, bedihi bilgilerden (zaruriyat) ibaret olduğunu; fakat her iki tür bilginin de kesinlik ifade etmediğini anlatır. Örneğin beş duyunun en kuvvetlisi göz olmasına rağmen bu duyunun verdiği bilgiye tamamen güvenemeyiz. Zira göz gölgeye bakar, onu sabit, hareketsiz olarak görür ve onda hareket olmadığına hükmeder. Bir

miş olduğu ve Levh-i mahfuz denilen bir kütüğe kaydedilmiş olduğu kastedilmektedir. Levh-i mahfuz ifadesi Kur'an'da bir yerde (Buruc, 21-22) geçmektedir. Kur'an'da geçen ‘kitâb’, ‘kitâb mübîn’ ‘kitâb meknûn’ ‘kitâb mestur’ ‘ümmü'l-kitâb’ gibi tabirlerin de Levh-i Mahfuz anlamında kullanıldığı kabul edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Yusuf Şevki Yavuz, “Levh-i Mahfuz”, DİA, XXVII, 151.

müddet sonra tecrübe ve müşahede ile anlar ki o hareket ediyor. Yine göz yıldız bakar ve onu bir altın lira büyüklüğünde görür fakat hendesî deliller onun içinde bulunduğumuz küreden daha büyük olduğunu bize gösterir. Mahsusatın bu gibi yanılmalılarını akıl bize haber veriyor. Peki akli bilgilere (makulat) olan itimadımızın teminatı var mıdır?

Gazzali, “nasıl ki akıl hâkimi ortaya çıktığında hissi verdiği hükümden dolayı yalanladı... Aklın ötesinde diğer bir idrakin ortaya çıkmaması onun muhal olmasına delalet etmez.” diyerek rüya hadisesiyle bu şüphenin kuvvetleneceğine işaret eder. Gazzali’ye göre uykuda iken birtakım şeylerin varlığına şüphe etmeden inanıyoruz, birtakım halleri tahayyül ediyoruz, uyandıığımızda ise tahayyül ettiğimiz, inandığımız şeylerin içinde yaşadığımız dünyaya göre aslının olmadığını anlıyoruz. Gazzali, burada “o halde uyanık iken hissin yahut aklın delaletiyle edindiğin itikadın hak olduğuna nasıl emin olabilirsin!” sorusunu sorar. Öyle ki insanın şu anki durumu sakın bir rüya olmasın? Gazzali (1990: 16 vd.; 1975/IV: 42 vd.), burada peygamberin “İnsanlar uykudadırlar. Öldükleri zaman uyanırlar.” hadisini zikrederek dünya hayatının ahirete nispetle uyku sayılabileceğini belirtir.

Esasında Gazzali (1990: 65 vd.), rüyayı akli bilgilerin kesin olmayışlarına dair metodik şüphesinin bir enstrümanı olarak devreye sokmakla birlikte rüyanın fonksiyonunu bununla sınırlı tutmamaktadır. Zira düşünürümüz, bu noktadan daha ileri giderek his, temyiz, akıl ve nübüvvet nuru şeklinde sıraladığı idrak aşamalarında aklın ötesindeki idrakin rüyada gerçekleşme imkânından bahsetmektedir.

Düşünürümüze göre aklın ötesinde başka idrak aşamaları vardır ve burada hakikate açılan başka gözler söz konusudur. Bu gözle insan gelecekte olacak bazı olaylara şahit olabileceği gibi aklın idrakten aciz kaldığı bazı şeyleri müşahede edebilecektir. Dolayısıyla aklın ötesinde bir temyiz aracı olarak rüyadan söz etmek gerekir.

3. GAZZALİ’DE METAFİZİĞE AÇILAN BİR KAPI OLARAK RÜYA

Kant (ö: 1804) metafiziğe dair sorgulamaların insan için vazgeçilmez olduğunu şu sözlerle ifade eder: “İnsanın ruhunun metafizik araştırmalarından bir gün büsbütün vazgeçmesi en az beklenen bir şeydir; bu bizim kirli havayı içimize çekmemek için en iyisi soluk alışımızı bir gün hepten durduracağımızı söylemeye benzer.” (akt. Weischedel, 2001: 248). Bu böyledir, zira insan tabiatı icabı sorgular ve insanın temel soruları da metafiziğe dairdir. Fiziğin ötesi insanın ilgisiz kalamadığı bir alandır. Özellikle ölüm ve ölüm ötesi hayat her insanın bir şekilde sorguladığı konulardır. Peki, metafiziğe doğru çıkacağımız bir yolculukta aradığımız soruların cevabını akılla elde edebilir miyiz?

Düşünce tarihinin en önemli simalarından biri olan ve İslam düşünce tarihinde metafizik düşüncenin özgün bir metodolojisini ortaya koyan kişi olan Gazzali'ye (2005: 156-157) göre insan aklından yola çıkarak metafizik meselelerde bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Bu anlamda Gazzali, Metafiziğe dair konularda aklın dışında alternatif arayışları, 'anlama' çabalarını gündeme getirmektedir. Düşünür, rüya öğretisini böylesi bir çerçevede gündeme getirmektedir (Fahri, 1998: 225). Gazzali kabir azabı gibi metafizik bir hadiseyi inkar edenlere karşı da rüya metaforunu bir argüman olarak devreye sokar. *Kimya-yı Saadet* adlı eserinde Gazzali, meseleyi bir örnekle anlatır. Kabir azabını beş duyu organıyla algılayamadığını, görmediğini ve duymadığını, o halde öyle bir şeyin olmadığını iddia eden kişiye karşı Gazzali, rüya hadisesini örnek verir.

Farz edilsin ki haksızlıklarla ve ahlak dışı davranışlarla ömrünü geçirmiş olan bir kişi ölmüş olsun. Bu kişi mezara girdikten sonra kabir azabına inanmayan başka birisi ölen şahsın mezarına kulağını dayasa, hatta mezarını açıp baksa, kabir azabıyla ilgili herhangi bir durumla karşılaşmayacaktır. Bu durumda kabir azabını inkar etmek mi gerekecektir?

Gazzali, bu kişinin esas yanlışının şehadet alemiyle melekut alemi arasındaki farkı bilmemekten kaynaklandığını belirtmektedir. Zira insanın bu alemden melekut alemini görmesi mümkün değildir. Tıpkı uyanık olsak bile yanımızda rüya gören bir kimsenin rüyasına giremeyeceğimiz gibi; içinde yaşadığımız şehadet aleminden kabir alemini görmemiz mümkün değildir. Peki bu durumda kabir azabını nereden öğreneceğiz?

Gazzali (2004/I: 102-103), bu sorunun cevabını peygamberlerden öğreniriz şeklinde vermektedir. Zira peygamberler insanların uykuda iken gördüklerini uyanıkken de gören kişilerdir: "Ancak veliler ve peygamberler bu hali uyanık iken de görürler. Çünkü başkalarına rüya aleminde vaki olan haller, onlara uyanık iken vaki olur. Çünkü içinde buldukları mahsusat alemi, onları alem-i gaypte bir nesne görmekten alıkoymaz."

Gazzali'ye (2005a: 261; 2004/I: 44, 103) göre, her ne kadar rüya gören bir kimsenin rüyasında yaşamış olduğu tecrübe, ferdi, sübjektif bir tecrübe olup, bu tecrübenin dışında kalanlara kapalı ise de, sonuçta rüya diye bir tecrübenin yaşandığını herkes kendi ferdi tecrübelerinden bilmektedir. Tıpkı bunun gibi, bazı metafiziksel hakikatler de sadece peygamberlerin tecrübe ettikleri şeyler olup peygamber olmayanların bu tecrübeyi yaşamaları söz konusu olmasa da birtakım karnelerle peygamberin yaşadığı tecrübeyi anlamlandırabiliriz.

Gazzali'ye (1975/I: 206; 2004/I: 43- 44, 103) göre işitmek, görmek, koklamak, tatmak ve dokunmak şeklinde sıralanan beş duyu organımız ile içinde yaşadığımız mülk alemini, bir başka ifadeyle cismani alemi

gözlemleriz. Nitekim insanların çoğunun gözlemi de cisim ve madde alemi denilen bu alemle ilgilidir. Gazzali'ye göre melekut alemine de açılan bir pencere vardır. Kalpten melekut alemine açılan pencerelerin olduğunun işareti olarak iki delilden söz eden Gazzali bunlardan birisinin ilham diğerinin de rüya olduğuna işaret eder. Gazzali'ye göre uyku aleminde duyular yolu kapanmış iken kalbin melekut alemine açılan bir penceresinin açık olması söz konusudur. Böylelikle kalb melekut alemini ve Levh-i Mahfuzu seyretme imkanına sahip olur. Burada vakıf olunan konular açık seçik olabileceği gibi temsil ve hayal yoluyla da bir takım gerçeklere ulaşmak da söz konusu olabilir.

İnsanın ölümünü mülk ve şehadet aleminden melekut ve gayb alemine doğru bir intikal şeklinde açıklayan Gazzali, melekut aleminin baş gözü ile değil de basiret gözü ile görülebileceğine işaret eder. Gazzali'ye (1975/IV: 901 vd.) göre basiret gözü esasında her insanda mevcuttur şu kadarla ki insan onun üzerini şehvet ve maddiyata düşkünlük gibi perdelerle örtmüş olmasın. Söz konusu perdeler peygamberlerde bulunmadığından dolayısıdır ki peygamberler melekut alemini müşahede etmektedirler. Nitekim peygamberin kabir azabı çeken bazı kimselerin durumlarından haber vermesi, onun melekut alemini müşahadesinin bir sonucudur. Gazzali, bu gibi müşahedelerin peygamberin yanı sıra kendilerini peygamberlere yaklaştırabilmiş velilerde de olabileceğini belirtir. Hatta sıradan insanlar için zayıf sinyaller düzeyinde dahi olsa bu müşahedelere benzeyen durumlar olabilir. Gazzali, rüyaların buna örnek olduğuna işaret eder.

Metafizik bilgiye ulaşma konusunda aklın ötesindeki araçlardan söz eden Gazzali (Gazzali, 2007: 60), vahiy, ilham ve rüya şeklinde bir sıralama yapar. Bu çerçevede ilham, metafizik hakikatleri idrak konusunda vahye nispetle daha aşağı bir mertebede yer alarak zayıf bir seviyeyi işaret etmektedir. Bununla birlikte ilham rüyaya nispetle kuvvetlidir.

Gazzali, zahiri ilimlerle görülmeyen birtakım gizlilikleri, maneviyat sahiplerinin keşf edebileceğini belirtir. Bu keşif, bazen vahyin bir kolu olan ilhamla, bazen sadık rüya ile (menam) bazen de açık gözle (ayan) olur. Keşifle insanın manen bir aleme yükseleceğini, orada eşyanın hakikatini görüp manalarını anlayacağını belirten Gazzali (1975/I: 206-207), 'anlamıyorum' diyerek söz konusu ilmi inkara kalkışmamak gerektiğini, zira kaynak bir olduğu için, velileri ve kerametlerini inkar etmenin, peygamberi ve mucizesini inkar etmek demek olduğunu belirtir.

Bu çerçevede Gazzali de, rüya ile ilhamı kimi zaman özdeşleştirerek ilhami bir bilgiye götürmesi açısından rüya üzerinde sıklıkla durmaktadır. Burada şunu da özellikle belirtmek gerekir ki Gazzali her türlü rüyanın doğru mesajlar taşıyacağı kanaatinde değildir. Nitekim Hz. Peygamberin açıklamalarından (Buhari, Ta'bir: 3, 4, 10, 14) da anlaşıldığı üzere, rüya esnasında zihinde beliren görüntüler için, Tanrısal bir kaynaklık durumu söz

konusu olabileceği gibi, şeytani etkiler de söz konusu olabilmektedir. Örneğin bu çerçevede rüyanın şeytani etkiler taşıyan kısmı 'hulm' kelimesiyle ifade edilmiştir (Çelebi, 2008: 306).

Esasında bir çok Müslüman düşünürüne göre, insanın nefsini her türlü manevi kirlerden ve pisliklerden arındırması, ahlakını güzelleştirmesi durumunda, duyularıyla idrak edemediği bazı hakikatleri rüyasında meleğin ilkası veya ruhta meknuz olan şeylerin ifşası ya da melekut aleminden bir yansıma şeklinde elde etmesi söz konusu olabilmektedir (Çelebi, 1996: 155). Peki rüyada elde edilen imajların veya sembolik bilgilerin doğruluğunun teminatı var mıdır?

Bu anlamda peygamberin "iyi ve salih rüya nübüvvetin kırk altı cüzünden bir cüzdür" hadisini zikreden Gazzali, ancak yalan söylemeyen sadık ve salih kimselerin rüyalarına güvenebileceğini özellikle vurgular. Çok yalan konuşan, fasık ve isyanı açık olanın rüyasına itimad edilmez. Zira bu isyanlar ve yalanlar onun kalbini karartmıştır. Dolayısıyla gördüğü rüya demet demet hayaletten ibaret olacaktır. Bunun içindir ki peygamber abdestli uyumayı tavsiye etmiştir. Bunun bir iç temizlik olduğunu vurgulayan Gazzali (1975/IV: 901 vd.; 1975/I: 81, 207), iç dünyanın cilalanıp parlatılması durumunda bazı hakikatler kalp gözü ile görülebilecektir. Nitekim Hz. peygamber Mekke'yi fethetmeden oraya girip orayı fethedeceği kendisine rüyada gösterilmiştir ve konuyla ilgili şu ayet nazil olmuştur: "Andolsun ki Allah, Resûlünün gördüğü rüyanın hak olduğunu tasdik etmiştir." (Kur'an: Fetih, 48/27).

Melek ve şeytan gibi fizikötesi varlıkların müşahede edilebileceğini dikkat çeken Gazzali'ye göre salih kimselerin rüyalarında gördükleri uyanırken müşahede edilen durumlar gibidir. Uyanırken keşfe gelince Gazzali'ye göre insanın manevi yükselişi öyle bir mertebeye gelebilir ki, onun hassalarının dünya ile ilgilenmeleri geceleyin rüya aleminde vaki olan keşfe uyanırken de ulaşmasına mani olmaz. Yani başkalarının rüyada gördüklerini o kimse gündüz görebilir. (Gazzali, 1975/III: 91) Gazzali'ye göre esasında bu durum peygamberler için söz konusudur; fakat peygamberlerin dışındakiler için de böylesine bir imkan sembollerle de olsa ilham düzeyinde mevcuttur.

Bu anlamda Gazzali, rüyada elde edilen hakikatlerin sembolik olacağına da işaret eder. Zira Gazzali'ye (1975/IV: 42 vd.) göre "İnsanlar uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar" hadisi, hakikatlere ulaşmanın ölümden sonra uyanmamız neticesinde söz konusu olabileceğini bize bildirmektedir. Dolayısıyla uyanacağın zaman karşılaşacağın hakikatler, uykuda ancak tabire muhtaç misallerle anlatılabilir.

Esasında İslam düşüncesinde rüyanın bağlayıcı bir hüküm niteliği taşımadığı kabul edilmektedir. Bu anlamda Gazzali, rüyanın subjektif karakterini hesaba katıyor görünmektedir. Zira ona göre peygamberlerin

dışındakiler için hakikatin yalın bir ifadesi olarak rüyadan söz etmek yerine sembolik işaretlerden söz etmek uygun olacaktır.

Bununla birlikte nihayetinde uykunun ölümün kardeşi olduğuna işaret eden Gazzali'ye (1975/IV: 904) göre, nasıl ki ölümün insanı metafizik hakikatlerle yüz yüze getirmesi söz konusuysa; ölümün kardeşi olan uykunun, dolayısıyla rüyanın da gayb aleminin bilgilerini ölüm kadar güçlü olmasa da bize sunması yadsınamaz. Ölüme göre daha zayıf sinyal gücü olsa da sonuçta rüya da metafizik bilginin imkânını ortaya koymaktadır.

İslam düşüncesinin en dikkat çekici simalarından biri olan Gazzali'nin rüya ile ilgili ortaya koyduğu söz konusu yaklaşımlarının insanlığın düşünce mirasında çok önemli bir kazanım olarak yerini aldığını söylemek pek ala mümkündür. Nitekim modern psikoloji de rüya konusunu daha çok bilinçaltı bir süreç olarak ele alsa da fizik ötesi bir boyutu hesaba katarak incelemek durumunda kalmıştır. Gazzali'nin rüyayı bir bilgi kaynağı olarak ele alan yaklaşımının modern psikoloji ve psikanaliz açısından da değersiz olduğu söylenemez. Nitekim, psikanalizin kurucusu sayılan Freud'un hayatının son dönemlerinde rüyanın da bir bilgi kaynağı olduğu sonucuna vardığı bildirilmektedir. Konuyla ilgili Freud, "(...) eski hikmetlerin, rüyalarla geleceği önceden görme iddiaları haklı, oldukça enteresan bir olaydır." ifadelerini kullanır (akt. Bayraktar, 1993: 268, naklen: Freud, 1925: 134).

SONUÇ

Gazzali, metafizik hakikatlerin imkânı sadedinde rüya metaforunu sıklıkla kullanmaktadır. Bu anlamda düşünürümüz, kabir azabı, tekrar diriliş, ahiret hayatına ilişkin durumlar gibi fiziksel alemde duyuşal gözlemlerle ispatı mümkün olmayan hadiselerin imkânını rüya benzetmesiyle ortaya koymaktadır.

Metafizik bilginin imkânını ortaya koymak için bir çok eserinde zahiri ilim-batını ilim veya muamele ilmi-mükaşefe ilmi ayrımını ortaya koymakta olan Gazzali'nin, esasında, ontolojik bir perspektiften yola çıkarak böylesine bir epistemolojik ayrıma gittiği görülmektedir. Zira Gazzali, bir çok eserinde mülk ve melekût âlemi arasında bir ayrıma gider. Gazzali'de bir bilgi kaynağı olarak rüya hadisesi, mevcut fiziki dünyanın ötesinde melekût âleminin varlığıyla açıklanabilir. Nitekim rüya da zaten böylesi bir âlemden haberdar olmak imkânını sunmaktadır. Kaldı ki aklın ötesinde bir bilgi kaynağının imkânını öne sürmek için farklı âlem tasavvurlarına sahip olmak ve Allah'ın âlemlerle ve insanla iletişiminin imkânını kabul etmek gerekmektedir. Gazzali'ye göre Allah'la sürekli iletişim potansiyeline sahip olan insanın iletişim kanallarından biri de rüyadır.

Bu çerçevede rüya konusu üzerinde çokça duran ve bir rüya teorisi geliştiren düşünür, rüyanın peygamber olmayanlar için de bir değer taşıdığını vurgulayarak rüyanın önemine işaret etmektedir. Gazzali, rüyayı

metafizik hakikatlerin anlaşılmasına katkı sağlayan bir hadise olarak görmekte, bir bilgi kaynağı olarak rüyadan bahsetmektedir.

Metafizik bilginin imkânı açısından rüyayı, peygamber olmayanlar için de gündeme getirirse de Gazzali'nin söz konusu bilgi kaynağının güvenilirliği konusunda da ihtiyatı elden bırakmadığı görülmektedir. Bu anlamda doğru rüya ve yalancı rüya ayrımını yapan Gazzali'ye göre doğru rüyalara ulaşmak için insanın ahlaki yetkinliğe ulaşması gerekmektedir. Aksi takdirde insanın rüyada elde ettiği imajlar hayallerden öte bir anlam ifade etmeyecektir.

KAYNAKÇA

- APAYDIN, Halil. (1997), "Rüya ve Fonksiyonu", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, Sayı.9.
- ARİSTOTELES. (2003), *Doğa Bilimleri Üzerine* (Parva Naturalia), çev. Elif Günce, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- ARKAN, Atilla. (2003), "Meşşai Gelenek Bağlamında İbn Rüşd Felsefesinde Rüya", *Divan İlmî Araştırmalar*, (2), Sayı. 15.
- AYDAR, Hidayet. (2005), "Kur'an'da Rüyalar ve Rüyaların Hayata Yansımaları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V Sayı.1.
- BAYRAKTAR, Mehmet. (1993), "Gazzali'nin Bilgi Teorisi", *İslam ve Bilim*, İstanbul: Seha Neşriyat.
- BUHARİ. (1987), *El-Camiu's-Sahih, Daru İbn Kesir*, Beyrut.
- CEVİZCİ, Ahmet. (2005), *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları
- ÇELEBİ, İlyas. (1996), *İslam İnancında Gayb Problemi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ÇELEBİ, İlyas. (2008), "Rüya", *DİA*, XXXV, 307. İstanbul.
- DURUSOY, Ali. (2008), *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*, İstanbul: MÜİFV Yayınları.
- ERDOĞAN, İsmail. (2003), "İslam Filozoflarının Rüyanın Mahiyeti Hakkındaki Görüşleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 16, Sayı.1.
- ERGENÇ, Özer. (1994), "Tarihte Rüya", *Bilim ve Teknik Dergisi*, Mayıs, Sayı. 318.
- FAHRİ, Macit. (1998), *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- FREUD, Sigmund. (1925), *Le Réve et son Interpretation*, Fransızca terc. H.Legros, NRF, Les Essais XLYIII, Paris.
- GAZZALİ. (1990), *El-Munkızu min-ad-dalâl*, çev. Hilmi Güngör, İstanbul: MEB.
- GAZZALİ. (2005), *Filozofların Tutarsızlığı (Tehafütü'l-Felsife)*, trc. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu, İstanbul: Klasik Yayınları
- GAZZALİ. (1975), *İhyau 'ulumi'd-din I-IV*, ter., Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınevi.

- GAZZALİ. (2005), *İtikat'ta Ölçülü Olmak (el-İktisâd fi'l-İ'tikâd)*, çev., Hanifi Akın, Ahsen Yayınları.
- GAZZALİ. (2007), *Ledünni İlim Risalesi, Yol, Bilgi ve Varlık*, ter. A. Cüneyd Köksal, İstanbul: Sufi Kitap.
- GAZZALİ. (2004), *Mutluluğun Formülü (Kimya-yı Saadet)*, çev. Ali Arslan, İstanbul.
- GAZZALİ. (1990), *Tehafütü'l-felasife*(nşr. M. Bouyges), Beyrut.
- GÜRÜN, O.A. (1971). *Psikoloji Sözlüğü*, İstanbul: İnkilap Kitapevi.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. (1976), *Felsefe Ansiklopedisi VI*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- İBN HALDUN. (1986), *Mukaddime I*, çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul.
- KUTLUER, İlhan. (2004), "Metafizik" *DİA XXIX*, Ankara.
- UÇAR, Şahin. (1997), "Babil Kralı Nebukadnetsar'ın Rüyalarına Çağdaş Yorumlar", *Tarih Felsefesi Meseleleri*, İstanbul: Nehir Yayınları.
- WEISCHEDEL, Wilhelm. (2001), *Felsefenin Arka Merdiveni*, çev.: Sedat Umran, İstanbul: İz Yayıncılık.
- YAVUZ, Yusuf Şevki. "Levh-i Mahfuz", *DİA, XXVII*, 151.